

מתוך "נתן אלתרמן – פרקי ביוגרפיה" / מנחם זורמן (בעריכת דבורה גילולה)

פרק שני – מוסקבה – קייב – קישינוב

מוסקבה היתה היפוכה הגמור של וארשה מבחינה יהודית, שהאחרונה היתה מעין ממלכת יהודים לפני ממשלת גויים, ואילו בירת-רוסיה העתיקה, מעולם היתה מחוץ לתחום-מושבם של יהודים, ואם באמצע המאה הקודמת, בימי אלכסנדר ה-2, הותרה ישיבתם של כמה אלפי יהודים, בעלי פריבילגיות מסוימות, כגון חיילי-ניקולאי, סוחרים מ"דרגה" ראשונה ובעלי השכלה גבוהה, הרי בסוף המאה חזרו בהם שליטי מוסקבה ממדיניות "ליבראלית" זו וגירשו את מרבית יהודי העיר, שלוש ריבוא ומעלה, שזכו עד כה ליהנות מישיבת-קבע במטרופולין. "גירוש מוסקבה" ב-1892 היה אחד מאותם מאורעות בשלהי המאה הקודמת, שהעמידו את יהודי רוסיה על מצבים הרעוע לאשורו. אחרי אוגוסט 1914 השתנה הכול, כאשר המלחמה הגדולה חוללה מעין נדידת-עמים בתחומי הקיסרות הרומאנובית. אז הגיעו למוסקבה המוני פליטים שנמלטו מאזורי-הספר הכבושים בידי צבאות גרמניה, ובין הפליטים – אלפי יהודים. באורח פאראדוכסלי היו השנים של 1915-1918, שנות המלחמה והמהפכה, השנים הטובות ביותר למוסקבה היהודית, עד שניצחו בה הבולשביקים וכוננו את שלטונם בקרמלין ומסרו את ענייני היהודים בידי "הייבסקציה" (מחלקת ה"ייבראים", היהודים, במנגנון של המפלגה הקומוניסטית). מעולם היו יהודים, אשר הרעו לבני עמם בזדון ובמחשבה-תחילה, שהלשינו ומסרו וסייעו בעצה ובמעשה בידי רודפיהם, אך דומה שעם ה"ייבסקציה" קם בפעם הראשונה בתולדות עמנו ארגון יהודי, מוצק וממושמע, שנועד להכחיד את יהדותם של היהודים בכוח-הזרוע, או כלשון הפרוגרמה הייבסקית מ-1918 – להביא לידי "חיסול מתוכנן של המוסדות הציוניים והבורגניים", ש"ציוני" ו"בורגני" הוא כל מה שהוא יהודי מטבע-ברייתו – בתי ספר וגני-ילדים עבריים, "חדרים" וישיבות, ספריות המכילות ספרי-קודש וספרי-חול למן התנ"ך ועד לשירי חיים נחמן ביאליק.

ואולם שנים מספר לפני שהחל אותו מסע-צלב יהודי נגד ההיסטוריה היהודית ונושאייה-נאמניה, עוד נהרו המוני פליטים יהודים לעיר-הבירה והתיישבו בה או בסביבותיה והנה תוך זמן מועט נהפכה מוסקבה, שתשתית יהודית-מסורתית כמעט שלא היתה בה, למרכז של יוזמה יהודית חדשה ועיקרה – פעילות עברית בשדה התרבות והחינוך: נוסדו בתי-ספר וגני-ילדים עבריים, נוסד עתון עברי – "העם" (תחילה שבועון ואחר-כך, בהתרחב הביקוש, יומון), נוסדות הוצאות-ספרים עבריות של "אמנות" לבית זלטופולסקי-פרסיץ ושל א.י. שטיבל ועוד, וכן נתכנסה כאן באביב 1917, בעיצומה של המהפכה הדמוקראטית, ועידת-היסוד של "תרבות", של אותה הסתדרות אשר ברבות הימים הגדילה לעשות לשם חינוך עברי בגולה. "תרבות" היתה גולת-כותרתה של התנועה לחילון השפה העברית והפרחתה על-ידי "עברית בעברית", בחינת מפי עוללים ויונקים יסדת עוז.

אין תימה שיצחק אלתרמן, שהגיע עם משפחתו למוסקבה בחורף 1914, השתלב במרץ בכל העשייה הזאת: מראשיתה הוא היה מראשי היוזמים והעושים. תחילה היו, כמובן, קשיים מרובים. עדיין היו בחזקת פליטים שבאו לכאן מבוהלים, בחוסר-כל כמעט. היו להם קצת מטלטלים, מה שנחוץ למבוגרים ולילדים, לשם לבוש בחורף קר, לשם הכנת מאכלים בכל מקרה ולשם כסות בלילה, ובנוסף לכך כמה מאות רובלים שהצילום בדרכם מפולין. קשה מכול היה למצוא דיור למשפחה של חמש נפשות, מה גם שעדיין שרירים וקיימים היו, להלכה, חוקי המשטר הצארי, עם איסוריהם ליהודים להתגורר במטרופולין, וצריך היה לתחבל תחבולות מתחבולות שונות כדי להשתכן בעיר גופא, או בעיבורה, או, לפחות, באחת העיירות הסמוכות, ששם כבר לא הקפידה הרשות לבדוק מי בא ומניין בא ולשם מה. אחרי שבועות מספר של דוחק רב ושל הוויית-פליטים מתמשכת נמצאה למשפחת אלתרמן, בעזרת ידידים וקרובי-משפחה, דירה נאותה ומרווחת בסימטה הטסינית שליד בית-הנתיבות הקורסקי. רק העמידו רהיטים שנרכשו מפה ומשם ומכל-הבא-ליד וכבר חידש יצחק אלתרמן את גן-הילדים העברי-הפרקלי שלו מטעם האגודה של "חובבי-שפת עבר", שבראשה עמדה שושנה פרסיץ. השפה העברית היתה אז לא רק שפה בין השפות, אמנם שפה עתיקה שחידשה את נעוריה כקדם; היא היתה גם מנוף לליכוד העם מחדש, אל מול התפוררות כל מוסדותיו המסורתיים. בוועידה ה"כל-ארצית" של אגודת "חובבי-שפת עבר", שנערכה במוסקבה ב-1917, נשא יצחק אלתרמן נאום פרוגרממטי, שבו ניסח לראשונה את עיקרי השקפתו הפדגוגית-הלאומית:¹

אנחנו חיים בתקופה של תהפוכות, של חורבן והתחדשות. נסיון העבר מלמדנו, ש"כמו שהאם היא הטובה שבמחנכות, כך הוא בית-האב הטוב שבבתי-החינוך: אותה הסביבה הקרובה והחמה, שבה נולד וגדל הילד – אין לך כלי-שרת טובים מהם לחינוך טבעי ושלם." אפס, כל סדרי-החיים נתעוותו בדורות האחרונים, ויותר מכול בכרך המודרני. "נתרוקנו בעל-כורחנו מהטבע, כי זו אמנו הנאמנה, ואין ילדינו יודעי סוד שיער, פטפוט מי-נחל, שירת צפרים, מרחב שמי-התכלת וריח שדות-בר." הבית היהודי הלך ונפגם ונתרושש מן "הנשמה הלאומית. אין הילד רואה עוד את אמו בעלטת-הערביים של מוצאי-שבת יושבת לה בפניה ומזמרת בחשאי את 'אלוהי אברהם, יצחק ויעקב'; אין לחש ברכות-השחר מעיר אותו משנתו ובליל-שבת אין הוא מרגיש במלאכי-השלום המלווים את אביו מבית-הכנסת אל ביתו. הניגון הצנוע והנוגע של הגמרא והמשניות אינו מגיע עוד לאוזניו של הילד עם הערביים – והוא גדל ללא לחלוחית וללא שירה של היהדות." כיוון שכך נתגלגלו הדברים, תפקיד עצום מוטל על גני-הילדים ועל בתי-הספר העבריים, שהם ימלאו, כלשהו ואיך-שהוא, מה שמחסירה מן הילדים בגולה סביבתם הקרובה, בבית ובעיר. כאן ידברו עברית, האוצרת בקרבה את נשמת העם. כאן ייערכו חגיגות ונשפים העשויים לנטוע בלב הילד היהודי חיבה למסורת-האבות, ומעל הכול – כאן ישירו שירים משלנו, גם בתמליל וגם בלחן, כי "חשובה שירה זו יותר מאלפי דרשות ונאומים באוזנם של אנשים שנתחנכו על מוסיקה זרה ושזמר יווני אינו פוסק מפיהם."

¹ הנאום נדפס במלואו ב"העם" גליון ט"ו-ט"ז, אייר תרע"ז, ושוב נדפס ב"הד הגן", חוברת ג-ד, תל-אביב, תרצ"ט.

רומאנטיקן היה האיש, אבל אין כרומאנטיקן מוכשר להפוך עולמות. כמו יש מאין הקימו יצחק אלטרמן וחבריו במוסקבה, המתמלאת יותר ויותר יהודים, בית-אולפנה ששימש גם גן-ילדים וגם בית-ספר לכיתות הראשונות. נונקה הוא אחד מתלמידיו. כאן מדברים וקוראים וכותבים עברית בלבד; בבית – מתנהלות השיחות גם ברוסית או ביידיש. הגננת ברכה שווייגר, תלמידתו המצוינת של יצחק אלטרמן, כוחה גדול בעריכת נשפים ומסיבות, והיפים שבהם הם, כמובן, נשפי חנוכה ופורים.² קהל רב היה בא לחזות בהופעות אלו ולהתענג עליהן – היו באים לא רק ציונים ו"הבראיסטים" מושבעים, אלא גם יהודים סתם ובכללם בונדאים, שאמנם פרוגרמאטית היו לועגים לשפה העברית, שהיא אַ כפגרטע שפראַך" (שפה שהתפגרה), עם-זאת לא היו מוקירים רגליהם מחגיגותיה של אגודת "חובבי-שפת-עבר" במוסקבה ונהנים בגלוי לשמע ולמראה ילדי הגן העברי ששרים ורוקדים "הוי ארץ מולדת, אַת ארץ נחמדת", וכו'. גם נונקה רוקד ושר לכשצריך, לפי שהריקוד והשירה הם מעיקרי שיטתו של האב בחינוכם של תינוקות-של-בית-רבן; בני משפחתו המוסקבאיים זוכרים את נונקה כילד רזון המרבה להתייחד עם ספרים בשלוש לשונותיו, כאילו כל ספר וספר נכתב בעבורו בלבד.

כל הפריחה והתסיסה הזאת מתרחשות בתוך מחסור מחרף והולך. לעתים קרובות אין ידו של יצחק אלטרמן מספיקה להשיג כל מה שמתבקש לפרנסת המשפחה ולחימום הבית בחודשי החורף הקרים. פברואר 1917. רוסיה מתהפכת על ציירה. ברחובות ובכיכרות של מוסקבה – הפגנות, תהלוכות, התנגשויות-דמים. פחד לצאת לרחוב. אבל נמשכים אליו. גם הילדים הקטנים חשים היטב במתח הזה ובהתלהבות זו הממלאים את חללה של עיר-הבירה. מקץ חודשים מספר מתברר כי האביב היהודי של ימי המהפכה הדמוקראטית למן פברואר ועד אוקטובר שנה זו היה קצר מדי. לאחר שלנין כבש את השלטון נתכוננה ה"ייבסקציה", שידה היתה מורגשת יותר ויותר, ביום ובלילה. מוסדות יהודיים נסגרים בזה אחר זה, אנשים נעצרים לזמן-מה או נעלמים לגמרי ואין איש ודע לאן נעלמו. כל מה שאיננו לרוחם של ראשי "מחלקת-היהודים", כל מה שהוא, לפי הגדרתם, "ציוני" ו"בורגני", נידון לשחיקה ולהרס. השלטונות מצווים על פירוקם, סגירתם, החרמתם של מפלגות, של כלי-מבטא לסוגיהם, של בתי-כנסת וחדרים וישיבות, של בתי-ספר וגני-הילדים. כל אלה מסוכנים ומסכנים את מהפכת-אוקטובר. הלשון העברית מוקעת כלשון "ריאקציונית", שמן הדין לעקור אותה מפי אזרחי ססט"ר היהודים, לא-כל-שכן מפי ילידיהם, שעליהם ועל-ידם תיבנה המדינה הסובייטית. מובן מאליו, שבתוך הסופה הזאת נעקר גם מפעלו של יצחק אלטרמן במוסקבה – גן-הילדים והקורסים לגננות ומוסדות התרבות, שהוא אביהם ומשרתם. אין לו עוד מה לעשות בעיר זו. במקום שהעברית אסורה, שם הוא ומשפחתו אינם יכולים לעמוד. ובכן, אחרי שלוש-ארבע שנים של ישיבה ויצירה במטרופולין של רוסיה שוב צריך לארוז חבילות ומזוודות – מלבושים, כלי-מטבח וכלי-מיטה וקצת ספרים, ספרי-קודש וספרי-חולין – ולהתכונן לנסיעה, באמצע ימי

² ברכה שווייגר היתה ילידת מוסקבה. בשלהי שנות העשרים עלתה לארץ והקימה גן-ילדים בצפון תל-אביב, בשכונת-הפועלים א'. לימים עבר הגן למקום מרווח יותר ברחוב אליעזר בן-יהודה, סמוך לשדרות בן-גוריון כיום. גם בכך סייע בידיה מורה שלה משכבר, יצחק אלטרמן. ראה תמונתה בצילום: "גן-ילדים של 'תרבות' במוסקבה בשנת 1916" בספר של אריה צנציפר (רפאלי), פעמי הגאולה, ספר הציונות הרוסית מראשית "חיבת ציון" עד מהפכת 1917: טברסקי, תל-אביב, תשי"ב, עמ' 206. לבד מברכה שווייגר נראים בצילום זה יצחק אלטרמן היושב במרכז בשורה הראשונה ולידו, בצד שמאל, ילד קטן החובש כובע גדול, ואף כי הדבר אינו [מ]צוין שם בפירוט אני מנחש שזהו נוקה בן השש.

האנדרלמוסיה, לעיר אחרת, שם אין עדיין דריסת-רגל לשלטון-המועצות, על שלוחתו היהודית הרוויה שנאה עצמית יהודית.

באביב 1918 מגיעה משפחת אלתרמן לקייב, שהיא עתה בירת אוקראינה העצמאית, תחת שרביטו-חרבו של הגנרל סקורופאצקי, שהעניק ליהודים "אוטונומיה תרבותית-לאומית". את הדרך הארוכה ממוסקבה לקייב (כ-800 ק"מ) עשו בסכנת-נפשות מתמדת, בחצותם לא-אחת שטחי-מריבה ושידות-קטל בתוככי רוסיה השרויה במלחמת-אזרחים אכזרית, וכאשר בכל-זאת הגיעו ליעדם בשלום – יצחק ובלה אלתרמן, נתן ולאה והבאָבע – עמדו לברך ברכת-הגומל.

ב

לקייב, בירת אוקראינה, נמלטו אז רבים מעסקני הציבור והתרבות. נאמני הציונות והעברית, לפי שאותה שעה נראה היה כי דווקא כאן – בקייב זו המאוכלסת המון יהודים, ביחס – ניתן לחדש ולקיים מה שהולך ונהרס ברוסיה הבולשביסטית. גם מרכז "תרבות" הועבר לעיר זו, שבה מצאו מקלט גם משפחות זלוטופולסקי-פרסיץ, שנתנו מכוחן ומכספן להקמתו ולפיתוחו של מוסד זה. וכך אנו קוראים ב"ידיעות הוועד המרכזי", גליון אלול תרע"ח] (אוגוסט 1918), כי חברת "תרבות" בקייב פותחת בשנת-הלימודים הקרובה סמינריון למורים עבריים ו"גימנסיה לילדים ולילדות"; לצד ידיעה זו התנוססה מודעה האומרת כי "הקורסים לגננות מיסודו של י. אלטרמן עברו לשנה זו לקייב", וכי הלימודים בהם יתחילו במועד מסוים – ב-6 באוקטובר שנה זו. מכאן אתה למד דברים מדויקים על זמן בואה של משפחת אלתרמן לבירת-אוקראינה, בנוסף לכך, שחרף כל התלאות ואי-הבטחון לגבי יום-המחר וחרף המצוקה החומרית המחריפה והולכת המשיך יצחק אלתרמן להיאבק על מפעלו החינוכי בקרב יהדות זו הנחרבת. לא הרי קייב, על מאה-אלף יהודיה ועל מוסדות-התרבות שלה מכבר-הימים, כהרי מוסקבה הקלושה מבחינה יהודית. לכאורה, היתה אחיזה לתקווה כי מה שיתחדש כאן יחזיק מעמד בתקופה ממושכת יותר. אפס, כעבור פחות משנה התמוטטה גם תקווה זו. אוקראינה שרויה בעיצומה של מלחמת-אזרחים. הצבא-האדום וגדודי "הלבנים" לכנופיותיהם ניהלו ביניהם קרבות עקובים מדם. אלה ואלה פשטו על היהודים והחריבו את קהילותיהם. "הלבנים" – לכל מקום שהגיעו, שם ערכו פרעות, שדדו, אנסו, שרפו, הרגו. בחורף של 1918 הפיל הגנרל פטליוורה את שלטונו של סקורופאצקי, הליבראלי יותר, וכונן משטר-איימים בקייב. יצאו עוד חושים מספר ובירת אוקראינה נכבשה בידי הצבא-האדום. באפריל 1919 נפלה אודיסה בידי הבולשביקים – ושוב לא היה מקום לחיים יהודיים עצמאיים בגבולי האימפריה הרוסית. מה שהותירה ה"צ'קה" השלימה ה"ייבסקציה" או להיפך. בקייב היה רעב כבד ופשטו מגיפות. מגיפת הטיפוס פגעה גם במשפחת אלתרמן וסיכנה את חיי הבית, לאה. ה"גן", כל זמן שהותר לו לפעול, הוסיף לקלוט ילדי פליטים, עד שנסגר מחמת האימה, המגיפה והרעב. בבית אלתרמן מכרו כלי-בית ומלבושים כדי להשיג לחם, חלב וחומרי-הסקה. ממילא צריך היה להיפטר מכל משא כבד לקראת המסע הגדול, שלא היה עוד מנוס ממנו, מערבה, אל מעבר לגבולי סס"ר. מאות-אלפי יהודים נדדו אז בדרכים-לא-דרכים לצד הגבולות, רבבות מהם שמו את פניהם אל הדנייסטר ובכללם משפחת אלתרמן.

כמה זמן נדדו בדרכים מקייב לנהר-הגבול, איך צלחו את הדנייסטר ומתי ואיך הגיעו בשלום לקיישינוב? מה אירע להם בדרך? מה ראו כמו עיניהם? מה חזו מבשרם? מה חווה אז נתן בן העשר ומה הוטבע בעמקי נפשו, לבלי הימחות? – אין בידינו כל פרטים על מסעם מרוסיה לרומניה, שארך מכל-מקום שבועות אחדים – נעים וחונים ונעים ברכבות, בעגלות, בהליכה ברגל ביום ובלילה. אין ספק שחוויות שחווה ומראות שראה כילד-פליט נתגלגלו איך-שהוא אל תוך יצירתו של המשורר ולבשו בה צורה נעלה, פיוטית. אבל יש עדויות שמן הראוי לעיין בהן ברצותנו לדעת באופן מוחשי יותר איך היתה הנדידה הנוראה הזאת מאוקראינה לבסראביה הרומנית. מספר שלמה הלל'ס בספרו "בהימוט הארץ"³. מי הבריחה מרוסיה היתה קשה כקריעת ים-סוף, ואף-על-פי-כן, המשיכו הפליטים לנוע ב"דרך-הקוצים, מי ברגל ומי בסוסים. ביום הסתתרו כעטלפים במחילות-עפר, ביערות ובניקרות-צורים, ובלילות-חושך עשו את דרכם. על הרים טיפסו, על הבקעות התגלגלו, בביצות טבעו רגליהם. זרם-פליטים כביר של רבבות אנשים וטף. באו מפודוליה ומחרסון, מצ'רניגוב ומייקטרינוסלב, ממוסקבה ומפטרבורג וגם מסיביר; באו יחידים ומשפחות, עשירים ועניים, בריאים ובעלי-מום ומטורפים, אנשי מדע ואמנות, בעלי-מלאכה ומקצוע ואנשים שחיו תמיד מן האוויר... לכולם היתה הארץ לבור-חושך וצלמוות. הם מלאו ברבבותיהם את הדרכים עד שבאו סוף-סוף אל הגבול – ונחלו מפח-נפש... הגבול סגור ומסוגר. חיילים מטומטמי-מוח וקשי-לב עומדים כ'צ'רפריים' לשמוע על הנהר משני עבריו ומוכנים לשלוח כדורי-עופרת בגוו כל מי שיהין לעברו. אז נשאר עיפים, רצוצים ומאוכזבים לשבת בעיירות שמשמאל לנהר וצפו לרחמי-שמים ול'אולי'. וכאשר מלאו העיירות הללו ולא יכלו לקלוט עוד פליטים, תפסו להם הנוודים קו שני בריחוק כמה פרסאות מן הגבול. וכאשר נתמלא גם הקו הזה, התיישבו בקו שלישי. והעגלות הוסיפו לבוא...". ומכיוון שלא היה לאן לחזור, חנו והתקדמו, עד שהגיעו איך-שהוא למחוז-הפצם, אם לא נפלו בדרך; צריך היה "לעבור את הגבול ויהי מה. נתגבר המסחר בבגדים, בפרוות, בשקי-קרקול, בשעוני-זהב וביהלומים... נתגייסו כל המעבירים, מבלי בדיקה יתירה, להסיע את ה'הולכים'. הקרח שעל הנהר היה חזק, שכבת-השלג עבה... מי שעבר – עבר את הגבול בשלום; מי שנפל לתוך חלל שנחצב בקרח הנהר, שטפוהו המים והוא טבע; מי שנהרג מיריות השומרים מעבר מזה או מעבר השני, ומי שהתנעה ב'סיגוראנצה' הרומנית – אל ארץ הרשעות והאכזריות לא שבו".

ג

אחרי החורף הזה של 1919, הקשה בחורפים, חוזרים ופוגשים את משפחת אלתרמן ב-1920 בעיר קיישינוב.

³ ראה אור בתל אביב ב-1934, הוצאת "דביר" ואף-על-פי שהוא בחזקת "סיפור", כמצויין בשער, הוא ראוי לשמש מעין כרוניקה. על אופיו הכרוניסטי של הספר העיר משה קליינמן: "הכול כאן עובדות ממש, דברים שהיו... המחבר ראה כל זאת בעיניו ממש ורק אשר ראה כמו עיניו הוא מספר." ("שי לשלמה – קובץ דברים על שלמה הלל'ס, מוגש ליובל השמונים שלו", תל-אביב, תשי"ג). ומה שלא ראה – שמע מפי הפליטים עצמם ואולי גם מפיו של יצחק אלתרמן, שבינו ומשפחתו לבין שלמה הלל'ס ומשפחתו נתקשרו קשרי-ידידות, קודם בקיישינוב ואחר-כך בתל-אביב.

שלוש שנים קודם לכן הסתפחה הרפובליקה המולדאוויית, על עיר-בירתה, קישינוב, אל ממלכת "רומניה הגדולה", כביכול מרצונם-הטוב של כל התושבים, יהודים כמולדוואנים. תוך כדי כך הובטחה לציבור היהודי "אוטונומיה לאומית תרבותית". ועכשיו חזר מעין אותו נסיון שהיינו עדים לו גם ברוסיה וגם באוקראינה לאחר המהפכה הדמוקרטית של פברואר 1917 ונתברר כי כל-אימת שנפתח לפני היהודים בגלותם מרחב-מחייה לחיות בו את חייהם העצמאיים, לפי מסורתם וסגנונם, לפי שפתם ומאוייהם הלאומיים, הם נאחזים בו במרץ ובתשוקה, מפתחים פעילות עניפה, משקמים את מוסדותיהם הקהילתיים וסוללים נתיבות להבטחת העתיד, כביכול. כך היה במוסקבה וכך היה בקייב. וכך נעשתה קישינוב למשך שנים מספר – לאחד ממרכזי יהדות מזרח-אירופה שלאחר מלחמת-העולם הראשונה. לכאורה, תם עידן המהפכות ביבשת-אירופה. קם חבר-לאומים גלובאלי, שכמותו לא היה מעולם, ותחת הילתו ותהילתו הובטחו כל טוב וכל חירות לעמי-מיעוט שבקרב המדינות החדשות, אשר נוצרו ביבשת, בהימוט האימפריות הנושנות. כיוצא בהם המיעוט היהודי שברומניה-הגדולה ש"אוטונומיה" ניתנה לו ובגדרה שיגשו עתה להפליא חיי קהילה וחיי תרבות, בידיש ובעברית. גם חברת "תרבות", שחוסלה בסס"ר, תרמה תרומה יפה לשגשוג זה – ובין העושים בה בלהט מרצו אנו מוצאים שוב את יצחק אלתרמן. מלכתחילה, עם צאתם מרוסיה, אמורה היתה קישינוב להיות רק תחנת-מעבר בדרך לארץ-ישראל, אלא שבינתיים אירעו שם דברים שהיקשו מאוד על העלייה המיידית, ושערי הארץ היו כמעט סגורים בעקב מאורעות-הדמים בירושלים וביפו. לעומת זאת, כאן, בגולה הבסארבית, היו הידים מלאות עבודה, לשם הצלה ושיקום. יצחק אלתרמן מרבה לבקר בערים ובעיירות, הוא עושה ימים כלילות בדרכים – לסייע ליהודים, תושבים ותיקים ופליטים מקרוב-באו, לארגן מחדש את חינוך ילדיהם, לחזק מה שקיים ב"גנים" ובבתי-ספר. מקץ שנתיים, בקירוב, לישיבתם בקישינוב זוכה יצחק אלתרמן לפותח מחדש "אינסטיטוט פרפלי" להכשרת מורים וגננות וליד האינסטיטוט – שני "גני-ילדים לדוגמה", שאחד מהם נוהל על-ידי בלקה רעייתו.⁴

בעזרת מוקירים וידידים נמצאה למשפחת אלתרמן דירה כטעמם בעיבורה של העיר, ברחוב ואגזאלניה 9, מקום שבו שימשו בערבוביה נוף כפרי ונוף עירוני. הבית היה מרווח והתגוררו בו שתי משפחות – משפחתו של מ.ז. ברמן (אף הם מן הפליטים שנעקרו מִבְּנֶדֶר שליד הדנייסטר) ומשפחת אלתרמן, שמעונם נעשה בינתיים למקום-מיפגשם של עסקנים, מורים וסופרים, כמעט כבימים הטובים ההם בווארשה. יצחק אלתרמן אהב את החברותא, ואף כי בלקה היתה פחות להוטה אחרי שיחות ודיסקוסיות עם כיבוד כהלכתו, נהגו היא ואמה, הבאָבע, במיטב המידות של הכנסת-אורחים יהודית. לבד משלמה הלל'ס ומשפחתו הירבו להיפגש עם יעקב פיכמן, שהיה מבאי-ביתם גם בווארשה וגם במוסקבה. זה-לא-מכבר חזרו פיכמן ומשפחתו משהותם בגרמניה, ובדרכם לשוב לארץ-ישראל עשו תחנת-ביניים בבסארביה במשך שנה ויותר. בינתיים כתב פיכמן את מחזור האידליות "ימי שמש", והשתתף בעתונות היידיש[א]ית והעברית וכן הורה באינסטיטוט להכשרת מורים וגננות. שלמה הלל'ס, שאף הוא היה סופר ותיק (פירסם נובלת

⁴ על פעילותו הציבורית והפדגוגית של יצחק אלתרמן בתקופה זו ראה דוד ויניצקי, ביסארביה היהודית במערכותיה, תל-אביב, 1973, עמ' 512 ואילך. עם חבר-המורים של האינסטיטוט נימנו אברהם אפשטין, ד"ר יעקב ברנשטיין-כהן, שלמה הלל'ס, יעקב פיכמן ועוד, "ונוספו עליהם מורים מעולים ללימוד גנינה בפסנתר, ריתמיקה, מישחקים ותזמורת-ילדים, וכן מורים למקצועות המיוחדים בבתי-המלאכה ועבודה בגינת הירקות והפרחים." (שם).

בכתבי-עת עבריים וכתב לילדים סיפורים ומחזות), שימש בקישינוב כמפקח על בתי-הספר של "תרבות" וכמנהל לשכת-ההגירה של פליטי אוקראינה. הנה כי כן, בית אלתרמן בקישינוב שוב היה בית בכל המובנים – להורים, לסבתא ולשני הקטנים, נונקה ולאה'קה. לנתן שיחק המזל וסמוך לבוא משפחתו לקישינוב נוסדה בעיר גימנסיה עברית בשם "מגן-דוד": נתן נמנה עם ראשוני תלמידיה של גימנסיה זו, למן הכיתה השניה ועד לכיתה הששית. על טיבו ומגמתו של בית-ספר זה מצאתי דברים בדין-וחשבון רשמי, כלהלן: "הגימנסיה העברית 'מגן-דוד' נוסדה בשנת תרפ"א על-ידי חברת 'אגודת ישראל', על-פי האיניציאטיבה של הרב י.ל. צירלסון. צביונה – דתי-לאומי. המייסדים שמו להם למטרה לאחד את היהדות המסורתית העתיקה עם דרישות החיים והתרבות החדשה. לשם זה קבעו בגימנסיה, מלבד השעות ללימודים כללים על-פי הפרוגרמה הממשלתית בבתי-הספר התיכוניים, שעות מיוחדות במידה גדושה ללימודים הלאומיים והדתיים: תנ"ך, אגדה, תלמוד, דינים ופסקי-הלכות ומוסר היהדות ('שולחן ערוך', 'משנה תורה', 'חוב[ו]ת הלבבות' וכו'). חוגי-הורים ידועים, ואפילו של החופשיים ביותר, היו מעדיפים את הגימנסיה 'מגן דוד' ומחנכים בה את ילדיהם מפני הרוח הדתית-הלאומית השוררת כאן. השפה העברית שלטת בגימנסיה שלטון גמור ולספרות העברית הוקצה מדור מיוחד. אורחים הבאים מארץ-ישראל ומבקרים את הגימנסיה 'מגן-דוד' מוצאים בה פינה ארצישראלית גמורה."⁵

מן-הראוי לפענח קמעה את נתוני הסקירה הזאת ומושגיה על-אודות בית-הספר העברי, שבו עשה נתן אלתרמן את ארבע שנות לימודיו בגולה ובו ניקנו לו יסודות השכלתו העברית והכללית. במסיבות המיוחדות של חבל-ארץ זה לאחר מלחמת-העולם הראשונה ניתנו לחינוך העברי, לחינוך בלשון העברית, תנופה יוצאת-מגדר-הרגיל. אפילו השלטונות הרומניים ולא כן שכן חוגים מסוימים בצ'יבוריות היהודית שלא נמנו עם האגף הציוני המובהק, ביכרו אז את הלימוד בלשון העברית על פני לימודים ביידיש. יהודה לב צירלסון, איש גדול בתורה ובעל השכלה כללית נרחבת בכמה וכמה מקצועות, שישב על כיסא-הרבנות של קישינוב למן 1908, היה ראש ה"אגודה" במדינה זו ועסקן נמרץ, שהגן על זכויות היהודים בפני השלטונות בתקיפות, בגאווה ובִּדְע מופלג, ומשנשאל פעם באורה רשמי מדוע הורי תלמידים בבסארביה, השולחים את ילדיהם לבית-ספר יהודי (להבדיל מבית-הספר הממשלתי) מבכרים את העברית כשפת-הוראה על פני היידיש השגורה בפי כול, השיב, ש"באבדן מולדתנו נאלצנו, בימות נדודינו, להשתמש בשתי שפות: העברית, החיה אצלנו, למרות אלפי שנות גלות, והיידיש. ההבדל בין שתי השפות הללו הוא: הראשונה היא טבעית והאחרונה היא מלאכותית", או לשון אחר, "ההבדל ביניהן הוא כהבדל בין אמת לחיקוי", ו"מאחר שההורים דורשים את האמת בשביל בניהם, חובתנו למלא את דרישותיהם" ולהקנות לילדים כל מה שהם צריכים, בלימודי-חול ובלמודי-קודש, בעברית דווקא והיא העברית החיה ומחיה, "עברית בעברית".⁶ הבחנה זו בין "הטבעי" לבין "המלאכותי" היתה מעיקרי השקפתו של ר' יהודה לב צירלסון כדבריו: "זאת התורה היא הנה הלאומיות המקורית והטבעית... על-כן לה משפט היתרון להיות לראש-פינה בבנין כנסייה מדינית, בעבור תהיה הלאומיות האחרונה טבעית וכו'." עם שהטיף לסובלנות

⁵ ויניצקי, עמ' 595.

⁶ מובאות אלו מדברי הרב בספרו של יצחק קורן: יהודי קישינוב, הוצאת "אבוקה" תש"י, עמ' 162.

והודה כי הציונות החילונית מצילה חלקים גדולים של העם מן ההתבוללות הגמורה, שלל, מאידך גיסא, את יניקת הציונות מגורמים מודרניים גרידא, כגון האנטישמיות, או, להבדיל, מן התנועה הלאומית האירופית, והטעם עמו, שאם יבוא "היום לאירופא, שאיזה אידיאל מגוהץ יירש בקרבה את מקום לאומיותה ואנטישמיותה, אז תתעופף ותתבטל במציאות גם לאומיותנו המלאכותית." לפיכך אין להסכים שהשאיפה הציונית למדינה יהודית תעקור מלב היהודים את האמונה בגאולה הנסית, שהיא "מהדברים שכיסה עתיק-היומין", שאם יקומו אי-פעם כוחות גדולים, שלא ירצו עוד בקיום המדינה הזאת, אז "תבוא שלילה זו כרעל בנפש ההמון להחריב מקדש תקוותו" ויאחז בו "יאוש נורא עם כל תוצאותיו" כבתקופה שלאחר משיחיות-שקר.⁷

נראה איפוא שהגימנסיה "מגן-דוד" בקישינוב היתה מוסד מיוחד במינו בתקופה ההיא בארצות-הגולה, ואם תרצה לומר – מוסד חינוכי חלוצי מבחינה זו, שהקדים בעשרות שנים מה שהוא כה מובן וטבעי כיום, דהיינו – חינוך עברי, כללי, לאומי ודתי כמסכת שלימה אחת. יצחק אלטרמן, אף-על-פי שלא ניהל בית כשר למהדרין ולא הקפיד בקיום תרי"ג מצוות כהלכתן הכניס את נונקה ברצון ובלב שלם לגימנסיה זו שמיסודו של ר' יהודה לב צירלסון, איש "אגודת ישראל", שאותו הוקיר ועמו נפגש לא-פעם.⁸ כאן למד נתן במשך ארבע שנים, מגיל עשר עד ארבע-עשרה. וכאן גם נעשה בר-מצווה כדת וכדין. בגימנסיה הורו מורים מצויינים, בחירי מורים מאנשי המקום ומפליטי רוסיה, שמשכורת כולם היתה בצמצום, אבל חרף תנאים קשים, שבהם עמד בית-הספר בשנותיו הראשונות מצד הדיור, האביזרים וספרי-הלימוד, הגיעו תלמידיו להישגים נכבדים בכל המקצועות. הכול נלמד בעברית, כמובן בהברה אשכנזית, מלעילית, לרבות מדעי-הטבע, כגון כימיה ופיסיקה ואלגברה ועוד. בלשון הרומנית הרשמית הסתפקו בלימוד קלוש של השפה ושל דברי-ימי העם הרומני, שהרי בלאו-הכי היתה שפת המקום זרה לחלק ניכר מן התלמידים והמורים, פליטים ובני פליטים שמצאו בקישינוב בית ארעי. כנוסח הגימנסיה הרוסית לפנים לבשו התלמידים "מונדירים", מדים העשויים מבד כחול-כהה, וכן חבשו כובע עם מצחיה, שבו נקבע מגן-דוד. אף הלבוש האחיד שקושט בסמל לאומי עתיק-חדש, הוסיף משהו לליכודם של הבנים (זה היה בית-ספר לבנים בלבד), שרובם באו זה מקרוב לקישינוב מכל קצווי האימפריה הרוסית שנתפרקה. כשפות זרות הורו בגימנסיה צרפתית וגרמנית ("אשכנזית" במינוח התעודות) וגם קצת לאטינית. בסוף כל שלישי חולק לתלמידים דף ציונים שנקרא "תעודה בדבר החיל וההנהגה". בכל הכיתות זכה התלמיד נתן אלטרמן בציוני[ם] טובים, מניחים את הדעת, אך לאו-דווקא מזהירים במיוחד. בכל המקצועות היו תלמידים מבריקים ממנו על-פי ציוני תעודותיהם. הלימודים שהיו אינטנסיביים למדי, נמשכו למן הבוקר ועד השעה שלוש או ארבע אחר-הצהריים. הם נפתחו בתפילת שחרית בציבור ובהנחת תפילין על-ידי כל מי שכבר

⁷ יהודה לב צירלסון, דרך סלולה, קובץ מאמרים ושיורים, פרילוקא, תרס"ב, עמ' 54.
⁸ בראשית דרכו הספרותית והציבורית היה צירלסון ממשתתפיהם הקבועים של הבטאונים העבריים "המליץ" [הצפירה], "הזמן" ועוד. מאוחר יותר נפרד מן ההסתדרות הציונית מיסודו של בנימין זאב הרצל וב-1912 נמנה עם מייסדי "אגודת ישראל", שבה היה מייצג זרם פתוח יותר ו"נאור" (מושג זה מופיע בכתביו לעתים קרובות). כשצורפה בסארביה ל"רומניה הגדולה" למד רומנית על בוריה; ב-1922 נבחר לפרלאמנט הרומני וב-1926 לסינאט. חלק מנאומיו במוסדות אלו, שבהם נלחם בעוז נגד האנטישמיות הממשלתית והעממית, מצוי בעברית בספרו: ספר הגיון לב, מהדורה ראשונה, קישינוב, תרפ"ט; הוצא מחדש על-יד הרב חכם מנחם דקרית ישראל ובית-הכנסת הגדול ע"ש הרב צירלסון, בני ברק, תשל"ג. ר' יהודה לב צירלסון נורה ונהרג בפקודת שלטונות הכיבוש הנאצי בקישינוב, בשנת 1941. כבן שמונים היה במותו.

היה בר-מצווה. מקום בראש השיעורים תפסו, כמובן, מקצועות היהדות, בעיקר תנ"ך, משנה ותלמוד. בגדר השיעור לעברית מדוברת ונכתבת לימדו ספרות מאוחרת יותר למן תור-הזהב בספרד ועד לביאליק ועד בכלל. שיטות ההוראה היו על-פי הפדגוגיה המודרנית, אבל מגמת פניה – לפי מיטב המסורת של ה"חדר" וה"שיבה", שהוציאו מתוכם בקיאים ועילויים. לימים זכרו יוצאי הגימנסיה לטובה ולברכה ביחוד את שיעוריו של המורה מיכל קובלנוב – יהודי ליטאי, פליט אף הוא, תלמיד-חכם, מורה מנוסה וקפדן, שהיקנה לתלמידיו, לפי דרגת גילם, גם ידיעות כהלכתן וגם עורר בלבם חיבה לשירת ספרד של שלמה גבירול, של משה אבן-עזרא ושל יהודה הלוי.⁹

כדין כל בית-ספר מודרני ניתנו בגימנסיה "מגן-דוד" גם שיעורים לציור, לשרטוט ולהתעמלות, ואם בשני המקצועות הראשונים הישגיו של התלמיד אלתרמן היו כמעט אפסיים, הרי, לעומת זאת, בהתעמלות הוא עמד כראוי בכל המבחנים, אף-על-פי שלא נמנה עם הילדים החסונים בכיתה; משום-מה היתה לו אמביציה לרוץ מהר ולקפוץ יפה. המאורע בה"א הידיעה בחיי בית-הספר היו הנשפים המסורתיים – נשפי חנוכה ופורים ול"ג בעומר, שנערכו בפומבי גדול על-ידי תלמידי המוסד – בהצגות, במקהלה ובשירי-סולו גם בהשתתפותם של אמנים ידועי-שם, שישבו אז בעיר זו, עד שרובם שוב התפזרו לכל עבר. נמכרו כרטיסים לקהל-קיישנוב; ההכנסות נועדו לסייע לכיסוי הוצאות הגימנסיה. הנה, דרך משל, פרטי התוכניה ("פרוגרמה" במקור) ל"נשף לטובת הגימנסיה ובית-הספר העממי מגן-דוד" שנערך ביום י"ג באדר א' תרפ"ד בתיאטרון "קולוויי": פותחים בהימנון הרומני ובהימנון העברי, "התקווה", בלוויית תזמורת ומקהלה; אחר-כך משמיעים שורה של דיקלומים בעברית, ברומנית וגם באשכנזית. אחד התלמידים, אברהם שכטרמן, מפליא את הקהל בשירת-סולו.¹⁰ לכך מוסיפים שתי הצגות, אחת ברומנית ואחת בעברית – "או חברותא או מיתותא" מאת שלמה הלל"ס – ומקנחים ב"קונצרט מוזיקאלי-ווקאלי" של מנגינות עבריות. בשביל לפרנס את הנשף הזה הפעילו ילדים רבים, ששמחו להופיע על הבמה; נתן לא היה משתתף באורח פעיל, לכאורה לא היו לו כשרונות לכך, לא למישחק ולא לדיקלום, לא לריקוד ולא לזימרה, לבד מה שהיה ידוע כביישן מופלג שאימת-הציבור עליו תמיד.¹¹

לעומת זאת קנה לו נונקה אלתרמן את עולמו בתורת עורך ומחבר-שירים של עתון הכיתה, שכולו היה עשוי – בכתיבתו, בעריכתו ובהעתקתו – בידי התלמידים עצמם, בני שלוש-עשרה וארבע-עשרה, שהעברית היתה שפתם ה"טבעית" והם היטיבו לדעתה ולהשתמש בה. קם אחד התלמידים והציע לחבריו

⁹ קובלנוב למד באחת מישיבות קובנה וקיבל סמיכה לרבנות בגיל צעיר. את השכלתו היהודית והכללית רכש בלימוד עצמי. לא זכה לעלות לארץ-ישראל, אבל שתי בנותיו עלו בשנות הארבעים והקימו כאן משפחות. קובלנוב נפטר בקיישנוב באוגוסט 1929, אחרי מחלה קשה. בהיותו כבן ארבעים ושמונה. במודעת-אבל שנתפרסמה אז מטעם "המחזור הראשון של הגימנסיה מגן-דוד" מצאתי כתוב לאמור: "מדוכאים מגודל הצער אנו מתאבלים יחד עם משפחתו על מות מורנו-אבינו ר' מיכל קובלנוב ז"ל. ירושתו הרוחנית בלב מאות תלמידיו תהיה לו מצבת-זכרון". בעלותן ארצה פנו בנות קובלנוב לנתן אלתרמן, בבקשת סיוע לקליטתן. באחד ממכתביו אליהן (מאוקטובר 1948) מתנצל נ"א על איחור תשובתו (אין הוא מפרש את הסיבה – הסיבה היתה שירותו בצה"ל) ובין שאר דבריו הוא כותב: "את אביך המנוח אני זוכר יפה. בין כל מורי משנות בית-הספר לא היה אחד שהוא קרוב ללבי עד היום יותר ממנו. דמותו יקרה לי ומכתבך העלה אותה שוב ברורה לעיני".

¹⁰ בנו של עסקן ציוני מאודיסה, שברח משם מאימת השלטון הקומוניסטי, שהתנכל לו. גם משפחה זו נקלעה לקיישנוב וישבה בה עד לעלייתה לארץ ב-1925. לימים היה א.ש. חבר המועצה של עיריית תל-אביב וחבר הכנסת מטעם מפלגת "חירות". דברים רבים על הגימנסיה "מגן-דוד" שמעתי מפיו ב-1973, ואני מודה לו כאן גם בפומבי על תרומתו זו.

¹¹ מחזות-הילדים של שלמה הלל"ס היו אז מקובלים מאוד ובני הדור, ילדים ומבוגרים, התענגו עליהם. ברשימתו על שלמה הלל"ס בספר "שי שלמה" (עמ' 33) מספר נתן גורן, כי במוסקבה הציגו הילדים את המחזה "יצא בשלום" וכי בהצגה זו "השתתף חביבנו נתן אלתרמן, שלמד אז באחד מבתי-הספר".

ולמורים, כי כיתתם תעשה עתון, נמלכו וקיבלו וניגשו להגשמת הרעיון. נבחרה מערכת בת שלושה חברים ובכללם, כמוכן, יוזם הרעיון, חיים בלצן.¹² מלכתחילה היה שם העתון "אחדות", להדגיש דבר קרוב ופשוט, שצריך לקיים את אחדות הכיתה, שקודם נפלה בה איזו מחלוקת בין התלמידים. הגליון הראשון שהיה כתוב ביד ומודפס על-ידי "שאפירוגראף", הופיע בא' טבת התרפ"ד. כדין עתון מן העתונים פתח הגליון במאמר-ראשי "אל הקוראים" מטעם ה"וועד העורך", שבו נאמר בין השאר: "עתוננו זה שם לו למטרה את אחדות מחלקתנו וגם שכלול פרי-עטם של התלמידים. עתוננו זה... ייכתב בידי התלמידים בלבד. גם תבואנה בו ידיעות שונות על דבר מצב המחלקה וכדומה. הננו מבקשים את אדונינו הנכבדים ואת חברינו, בני מחלקתנו, לתמוך בעתון זה גם ברוחניות וגם במקצת גשמיות. זאת אומרת, שיעזרו באסיפת קרן-קיימת לביסוסו החומרי של עתוננו. הננו מקווים שחברינו יתענינו בעתון זה ובתקווה זו הננו ניגשים לעריכתו." אלא שכעבור זמן לא-רוב התברר, שאין עוד כסף לקנות נייר ודין ושאר כל אביזרי ההדפסה, עף-על-פי ש"בעלי" העתון ועורכיו טרחו הרבה למכור את עתונם גם בפומבי מחוץ לבית-הספר, בהזדמנויות שונות. אחרי הופעתם של כמה גליונות נבחרה מערכת חדשה, שבה השתתפו "אלטרמן, מרלין, ברמן."¹³ נשתנתה המערכת – נשתנה שם העתון ולמן ט"ו בשבט קראו לו "ניצנים" שגם הרחיב את חוג משתתפיו על-יד כך שהדפיס מכאן ואילך רשימות, שירים וסיפורים. גליונות אלו, ככל שנשתמרו, מעוררים פליאה הן מצד בגרות הביטוי של בני י"ד-ט"ו והן מצד טיב הסגנון – סימן לא רק לכשרונם ולעירנותם של הנערים, הכותבים והעורכים, אלא גם לרמתו של בית-הספר העברי בו למדו. למקרא מאמר "פרוגראמאטי" שנתפרסם במלאת חמש שנים לקיום הגימנסיה "מגן-דוד" מתעורר אמנם הרושם, שדברים אלו לא יצאו מתחת עטו של אחד התלמידים בלבד, אלא שיד מורה היתה בהם שהוסיף ותיקן ושינה, אך אפילו כך יש עניין רב במאמר זה להבנת הרוח ששלטה אז בגימנסיה הקישינובית והשפיעה בוודאי גם על גיבור סיפורנו בהתבגרותו, אם מעט ואם הרבה. הנה קטעים אחדים מן המאמר ההוא "בית-ספרנו עתיד לגדל בתוכו דור שלם של צעירים, הנושאים ביד רמה את דגל התחייה העברית השלמה. בבין-השמשות ההיסטורי, בתקופה של שקיעה וירידה לבית-הספר העברי נולד הילד הרך והענוג ששמו 'גימנסיה עברית מגן-דוד'. חרב של שמד כבר היתה תלויה ומרחפת על כל המוסדות החינוכיים שריח תרבות עברית-לאומית היה נודף הימנם. בתי-הספר העבריים, בתוקף הגזירות המתחדשות התחילו פה ושם 'מתרמנים' קמעא-קמעא [נעשים רומיים] ואחדים מהם היו נסגרים לגמרי. קרירות-רוח ואפאטיה שלמה בנוגע להמשכת החינוך הלאומי היו שולטים בעולם העברי ויאוש נורא העיקר על לבות ההורים... במתי מעט, בקבוצת תלמידים קטנה – ארבעים במספר – נוצרה הגימנסיה 'מגן-דוד'

¹² בנה של משפחה קישינובית חשובה. ראה עליה בספרו של יצחק קורן. לימים היה ח.ב. עתונאי בארץ-ישראל ומנהלה של סוכנות-הידיעות הרשמית ס"א. גליונות העתון שנשתמרו נמסרו על-ידו ל"גנזים" שליד אגודת-הסופרים בישראל.
¹³ שמואל מרלין נולד בקישינוב. למד היסטוריה חדשה בפאריס, בסורבון. בשנות השלושים היה מזכיר האכסוטיבי של ההסתדרות הציונית החדשה מיסודו של זאב ז'בוטינסקי. את התקופה שלאחר פרוץ מלחמת-העולם השנייה עשה בארצות-הברית, שם שיתף פעולה עם הלל קוק בארגון סיוע מדיני וכספי לאצ"ל. עלה לארץ ב-1948, באוניה "אלטלינה". היה חבר הכנסת הראשונה. כיום מרצה באוניברסיטה של ניו-יורק בענייני המזרח-התיכון.
משפחתו של חיים ברמן, שכנתה של משפחת אלטרמן בבית-מגוריהן בקישינוב, עלתה לארץ בשנת 1924; חיים היה מבוגר מנ"א בשתי שנים, בקירוב. למד אגריקולטורה בצרפת, בגריניון. עם תחילת שירותו הציבורי לאחר יסוד המדינה עיבר את שמו ונקרא חיים רדי. בשנים 1948-1953 היה מנהל כללי של משרד-החוץ. הוסיף למלא תפקידים שונים מטעם ממשלת ישראל, בארץ ובחו"ל. מסתבר איפוא כי שלושת חברי המערכת הזו כאילו חזו את עתידם-הם במעשה עתון-הילדים, שהיה בחזקת "ניצנים" לכל אחד מהם ולא רק שם סמלי בנוסח ציוני.

ומספרם מגיע עכשיו, יחד עם המכינות שעל-יד הגימנסיה, קרוב לשלוש-מאות. " ולהלן: "אומרים, כי היסוד הדתי תופס מקום חשוב בתוך כתלי הגימנסיה 'מגן-דוד', אבל צריך להודות כי הדת – בתור חלק עיקרי מן הלאומיות הישראלית וגורם הכי-חשוב בתפקידו של הגוף הלאומי – נותנת רק טעם לשבח חינוכי, שנוצר לשם חינוך דור שלם ומוצק ברוחו ונשמתו, ועל-ידי זה גם היהדות – במובנה הרחב של המלה – נקנית אל התלמידים לא מתוך צינורות שאולים, דלים וצנומים, שאין בהם כדי לספק את הנפש הצמאה, אלא מתוך מקורותיה הראשונים, מעיינות שאינם פוסקים, היוצקים סם חיי-עולמים בלבו של התלמיד הצעיר והמחשלים את נשמתו הלאומית לעמוד בפני כל רוח מצויה ושאינה מצויה וכו'".

כאמור, ספק רב אם דברים אלו, שטבוע בהם, בתוכנם ובסגנונם, חותם משנתו של ר' יהודה לב צירלסון, הם אמנם פרי-עטו של נער כבן ט"ו או ט"ז (בכיתתו של נונקה, הראשונה לגימנסיה, היו הבדלי-גיל די ניכרים, לפי שרוב התלמידים היו פליטים בני פליטים), אך מכל-מקום היו קרובים ומובנים ללב התלמידים, וביטאו בתומם מאוויי נערים שהקדימו להתבגר, ככל שהקדימו לחזות מבשרם – מבשרם ודמם ממש – ענות חיי פליטים יהודים בימי אנדרלמוסיה של מלחמה ומהפכה.

ד

במרבית הגליונות של "אחדות" ו"ניצנים" (כתריסר במספר) מובאים שירים שהחתום עליהם הוא "נתן אלטמן" או "נ. אלטמן" (יש בטית ויש בתיו). אין ספק, שהשמת הריש היא מכוונת ולא שגיאת המעתיק וכיון שכך יש ידים להשערה כי בשינוי-שם קל זה, לכאורה, מתבטא רצונו של הנער-המחבר לאמץ לו פסוידונים, בבחינת מכסה טפח, לפחות, וקובע חייץ בינו לבין שם אביו הנודע ברכים.

כך או אחרת, היתה בידי נונקה מְקַבְרַת, שעמודיה (157) מלאים דברי-שיר ומתוכם היה שולף מדי פעם בפעם שיר ומנדבו לעתון בית-הספר. חרף ביישנותו ונטייתו להבליע את עצמו (חבריו לכיתה עמדו על תכונה זו וכיבדוה) לא היסס להראות שירים לעורכי העתון, גם לקרוא מהם באוזניהם בקול ולשתפם בבחירה מה לפרסם ומה לגנוז. ואכן, הדחף לשחק במלים, כשחק כל ילד אחר בצעצוע, ליהנות מחיבור תיבה לתיבה ומצלצול משפטים מחוזרים – תכונה זו וכשרון זה היו ניכרים בנונקה עוד בשחר ילדותו, אך למד קרוא וכתוב. אין זה חזיון בלתי-נפרץ בחיי ילדים שליד ערשם עמדו המוזות. אדרבא, פעמים הרבה מקדים להתגלות אצלם הכשרון לצייר, לנגן או לפייט ורק בשלב הרבה יותר מאוחר של התפתחות מתמלא כלי טבעי זה גם תוכן ייחודי, אישי, לפי מסיבות חייו של אדם בתקופתו ולפי מקרי גורלו. אמנם לא הרי אמנות-המלה כהרי אמנות הקו או אמנות הצליל, שיש ילדים המפליאים לצייר או לנגן, אבל אין ילדים המפליאים לכתוב שירה או פרוזה. אמנות-המלה היא המופשטת שבאמנויות. בהתגלות הכשרון המילולי בגיל הילדות, הרי בחינת תכניו והאמצעים שבו משתמש הילד מראה בדרך כלל שהם שאולים מן המצוי, מן המקובל ומן השיגרה; עם-זאת, במקרים נדירים כמקרהו של נתן אלטרמן, ניכרים בשירי-בוסר אלו גם גוון אישי ומשמעות מיוחדת-במינה, שאין כמוהם בכל שירי ילד זולתו.

לא רק "נתן אלטמן" מילא את גליונות "אחדות" ו"ניצנים" בדברי-שיר. היו עוד נערים בכיתה מחוננת זו שחיברו חרוזים לתיאבון ופירסמום כאן, אך דיינו בהצצה קלה באלו ובאלו להעמידנו על ההבדל הרב

שביניהם מצד הכשרון להתבטא פיוטית ולהביע הלכי-נפש במשפטים מובחרים ובקצב מתנגן. שבעה משירי-הילדות של נתן המצויים בעין¹⁴ הם שירי נוף ועונות-השנה, כגון "הסתיו", "חורף", "בשורת האביב", "גלים" ועוד; שניים הם בחזקת שירים לאומיים, כגון "לא, לא תקוות-שווא" ו"חנוכה", ואילו שלושת הנותרים הם מעין סיפורים-בחרוזים, כמו באלאדות. הכול, כמובן, בנגינה מלעילית, נוסח אשכנז, שהיא נגינה רכה לאין-ערוך יותר מן הנגינה העתיקה-המחודשת, הספרדית-הארצישראלית. נקל לחשו כי הנער שכתב דברי-שיר אלו – שירת ביאליק היא, לדידו, לא רק מופת עליון, בבחינת כזה ראה ועשה: שירה זו ממלאה אוזנו וחדרי-לבו. (עוד בקייב, כבן שמונה, כתב שיר "מוקדש למשורר ח.נ. ביאליק", שבו הוא אומר, כי "מתוך החושך" ו"בעת צרה" ביאליק הוא "משורר יהודה", הוא הנחמה האחת ש"נשארה לנו"). למקרא י"ב השירים שנודעו עד כה ברבים אנו חשים בהוויית נער, שעצבות ותחושת פחד מפני פגעי-החיים מוליכות את עטו בבחירת המלים והתמונות, וכנגדן – שירי הלאום, שבהם מדובר על הנכונות למעשי-גבורה חשמונאיים ועל הביטחה כי חלום "התחייה" איננו "תקוות-שווא". פעמים רבות, לערך, חוזר השימוש בתיבה "דום". במקום אחד הוא כותב "ארץ דום דובבת"; במקום אחר – "יער עומד דום", וכך גם שיר "חלומי", שבו נאמר: "דום ירפרפו על פני" ו"אנוכי עומד תוהה / מביט סביבי מחריש דומם." מה שראוי לתשומת-לב איננה, אולי, עצם העובדה כי בזכרוננו של נונקה נחרתו לשונות ביאליקאיים שמקורן במקרא, עד כדי שימוש חוזר ונשנה בהן אף בהיסח-הדעת: כדבר הזה יכול היה לקרות לכל נער מחרז-חרוזים בדורו. מה שבכל-זאת מפתיע היא בחירה מוקדמת, אינסטינקטיבית זו באחת המלים האופייניות לאוצר-הלשון של השירה האלתרמנית בבגרותה ומלאותה. "דום", "דומם", "דממה" המופיעות כאן שוב ושוב וכיוצא בהן הן בנות שורש אחד, ביחד עם התיבה "דומה", שהיא כינויו של מלאך-המוות.¹⁵

עוד קו בולט בשירי- הילדות האלו הוא הנטייה לשיר הבאלאדסקי, לשיר-העלילה, לסיפור הדראמאטי הקצר בחרוזים, המכונה אצלו בכתב-ידו "פואמה". נתן ירבה לקרוא ובמהלך קריאתו, בבית ובבית-הספר, נפגש עם שירי מיכ"ל ועם "שירי שפת עבר" לשלמה מנדלקרן, שגם תירגם שירים מאת פושקין, גיתה, לונגפלו ועוד, ואין צריך לומר, כי באלאדות של ביאליק ובעיקר של טשרניחובסקי היו שגורות על פי נתן. מהם ראה ועשה גם הוא בג'אנר הזה שמשך את לבו במיוחד. בבאלאדה מתרחש מאבק, שסופו עצוב

¹⁴ כל שירי "אחדות" ו"ניצנים" הובאו לדפוס בידי ב.י. מיכלי, במסותו "הנער המשורר", "מאזנים" אפריל-מאי 1971, פרט לשיר "לט"ו בשבט", שבא ב"ניצנים" י"א, שנה שניה, חמישה עשר בשבט התרפ"ה. מיכלי מציין שמרחק עצום מפריד בין פרי-הבוסר של יצר ההבעה האלתרמנית לבין שירי אלתרמן הראשונים, שראו אור מקץ עשר שנים, בקירוב, ב"כתובים", או כלשונו: "בוסרו [של נ. א.] אינו מעיד, אפילו אינו מרמז על פרי-הילוליו, כאילו שני זנים שונים לפנינו" ו"תחילתו הדלה אינה קשורה בשלשלת שירתו ואינה מסייעת להכרתה"; עם-זאת הוא מדגיש, ש"יש איזה נועם בחרוזיו, שקילותם חופשי, בלי הכוונת-חוץ ודחיפת-חוץ, ויש איזה תואם במקצביו." מיכלי, אף הוא מיוצאי קישינוב ומתלמידי הגימנסיה "מגן-דוד", מספר, כי שנתיים לפני מות אלתרמן, בתשכ"ח, כאשר הוענק למשורר פרס ישראל, חשב הוא ש"זהו שעת-הכושר להסיעו במסע הזכרונות אל מחוז נעוריו", כלומר – לעשות פרסום לשירי-ילדות אלו, אלא שנרתע מזה ו"לרתיעתי נלווה גם חשש: שמא אהיה בעיניו כ'מזכיר עוון' ומתוך המבוכה יתנכר למעשה-הנערות ההוא." – ככלות הכול, יש להעיר בעקבות הדברים האלו, כי אכן היטיב מיכלי לעשות או שנרתע מן הפרסום הזה, אם בכתב ואם בעל-פה, לא מפני שאלתרמן היה "מתנכר" ומכחיש את בעלותו. לא זה. אני משער שהיה רואה בצער רב ובכעס כניסה בלתי-מוזמנת זו אל מחוז-ילדותו האינטימי. ולא עוד אלא שמא הקדים מיכלי לדון בשירי-הילדות של אלתרמן ולחרוץ עליהם משפט, גם מחמת הסתמכו על מה שהתפרסם בעתון-הילדים הקישי נובי, כלומר – על 12 מ-80 השירים, שאלתרמן שמר עליהם – מאוד שמר עליהם – במחברתו.

¹⁵ לפי אליעזר בן-יהודה: "סבורים כי דום שורש כפול לשורש דמם, שמשמעותו היא שתיקה, ודומה הוא מקום השתיקה. אבל יותר נראה שזהו השורש דומ הערבי, במשמע ארך והתמיד, ודומה הוא המקום של ההתמדה, של הנצחיות, ואמרו בגמרא (ברכות יח): "המלאך דומה מקדים ומכריז כי פלוני יבוא עתה להיקבר." (מלון הלשון העברית, כרך ב', עמ' 905].)

ונכנע ("גורלי", "טראגii"). הנה השיר "האם": בני-דייג עניים שטים בסירתם על פני הים הסוער האומר כאילו לבלעם חיים. עמם גם אמם. האב, הרואה מרחוק איך יקיריו טובעים והולכים, נאבק נואשות עם הגלים בהתקרבו עליהם כדי להצילם ממוות. הוא שומע את קול האם הזועקת: "הצילה את הנער!" ועתה, יד מי תגבר? האם ידי הטבע האכזרי המוכה סופה וסנוורים, הוא "הים המלך" העריץ, או ידי הדייג, המכונה "עני הַלֶךְ"? – "ותתלקח אז מלחמה; מלחמת אב וים". עוד דקה, דקותיים והוא, הדייג הזקן, יציל את האם ואת הבן, "אך בו ברגע עת מסרה / האם את בנה לאביו / צללה היא... ותידום סערה, וידום הכל מסביב." בעיני הנער-הפייטן, שמעולם לא ראה ים, ואף-על-פי-כן מרבה להרהר בו – "הים" איננו טבע-סתם, כוח-איתנים עיוור: הוא "מלך", הוא רודן המתנכל לעני שבעניים, ל"עני הלך", לעני-בלא-בית (אולי זכר נונקה את המטבע הביאליקאי שבשיר "כוכב נידח": "למד עול ומשא, הלך דל ועני"). משנסתיים הקרב בין הים לבין האב "ידום הכל מסביב", אך בכל-זאת נצחונו של המלך-הים העריץ איננו שלם: האם במסירות-נפשה הוציא מידו את טרפו, שאת נפשו ביקש, את הבן. היא הגיבורה ועל שמה נקראת הבאלאדה – "האם". לזו שהקריבה את עצמה שר הנער-הפייטן שיר-הלל.

כיוצא בזה בבאלאדה אחרת משירי-הילדות, שבה "המלך" הוא "שר" גדול ולו בת – בת יפהפיה שאותה אהב יותר מכול. אלא שבת זו איננה ככל הבנות, היא "דמעת מלאך, פנינה טהורה", ש"נפלה לתוך החיים" (ולא לתוך "הים"). תמיד מתהלכת "דומם", כאילו כלתה נפשה לשוב אל צור-מחצבתה. אביה, שחש בעצבונה ובעגוועיה אל על, בונה לה ארמון-פלאי על הר גבוה, להפיג את כליון-נפשה לשחקים, ולא עוד אלא בתוך הארמון נתן אורות וציורים, נופי-קסם ודימויי-כוכבים. אך נשמת הנערה אינה מוצאת לה מרגוע, כי "לא זה הרקיע... לא אלה הכוכבים". ופעם, בגבור עליה כליון-נפשה להתקרב אל מכורתה השמימית, היא יוצאת בלילה "לראות את השחקים"; אז "מעדה רגלה והיא נפלה / מסלעי עוז ענקים. / אז נשמתה התרוממה / מעלה לשמים, / למקום נפשה כה שאפה / לנוס מזוהמת החיים." האב, שביקש למלט את נפש בתו – כאב ההוא שביקש למלט את נפש בנו מזעפת הים – הנה הוא עצמו כרה לה קבר בארמונו שבנה על פני תהום. ואף-על-פי-כן, מות "בת-השמים", שלא היה מנוס ממנו, איננו מוות ממש, אבדון; היא חזרה אל חיק אמה ככוכב בשמים המאיר לעד וגם רומז בכך לנער-הפייטן לקום אף הוא ולעלות אחרי "בת-השמים" – "פן תעשה חלק / מזוהמת האדמה".

נדירים הם השירים במחברת הגנוזה המספרים משהו, אם במישרים ואם במרומז, על מה שעבר על משפחת אלתרמן ועל מה שראה נונקה כמו עיניו בדרך-הבריחה מקייב לקישינוב, באותם ימים ולילות, שבהם היו שרויים בלי-הפסק בסכנת-נפשות. דומה, שמן "הנושא" הזה נמלט כדרך-פייטן-מלידה, בהותירו את משקעו הכאוב שיהא מתגלגל מאליו בכל שיר על עצים ואבנים, על שמים וארץ, על אביב וחורף, על פרח ועל ציפור. וביתר דיוק: יש כאן רק שיר אחד, שכל עניינו הבריחה ההיא ושמו "לפני דנייסטר". בצד השיר מסומן "קאמינקה", הווה אומר – השיר נכתב בעיירה האוקראינית קאמינקה, היושבת בצד זה של הדנייסטר מהלך כשבעים קילומטר מקישינוב: כאן התרכזו המוני פליטים בהמתנים למבריחים שיעבירום לצד ההוא של הנהר, ששם יד הקוזאקים או האדומים שוב לא תשיגם וסופם להגיע בשלום למקום-מיבטחים, אם לא יתנכלו להם בינתיים שומרי-הגבול המרושעים של רומניה החדשה, וזוהי לשונו של השיר:

עומדים לפני נהר צר
פליטי אוקראינה.
בתוכם צרות. מספר מר,
לא ידעו גיל ורנה.

דניפר, דניסטר, שני נהרים,
שניהם מלאי צרות,
אל אחד מתרבים חמרים חמרים,
מאחד בורחות שירות.

לפני נהר עומדים פליטים
אנשים חסרי אשר.
לצד השני הם מביטים
ומחכים לעזרת כשר.

אנשים שלפני חדשים
ישנו על כסות וכרים,
עתה יסגרו עינים
על תרמיליהם, בלבבות נשברים.

אב ובנו מצד השני,
אם ובתה פה.
הוא שולח שליח הנה
להביאן לו.

הנה באה זו הברכה,¹⁶
הולכים נותנים כסף כבר,
אצל הנהר קול יריה,
הוא בורח לו כזר...

דניסטר הגד, הגד לי
אנה גליך ישמפוי?
דניסטר, אותך ישאל פי –
מה שפתיך ישמפוי?

האם תבשר בעורת אור

¹⁶ המברית.

**לפליטים הצמאים חַנְשׁוֹת?
או תַּעֲא בְּנֵיךְ צְרוֹת וּמְרוֹר
לְפִנְשׁוֹת חֲרָדוֹת נְרַעְשׁוֹת?**

**מה תַּחֲפֵץ מִפְּלִיטִים עֲנִיִּים הַבּוֹחִים
מִצְרוֹת מִסְפָּד נְצוֹרוֹת?
קִבְּלֵהֶם כְּנֶאֱוָה, קִבְּלֵהֶם כְּאוֹרְחִים,
יְהִיו צְרוֹתֵיהֶם אֲחֵרֵיהֶם נִשְׁאָרוֹת.**

**דְּנִיֶּסְטֵר, הַפֶּךְ אֲלֵינוּ פְּנִיךְ!
נְהַר, נְשֵׂא נָא הַנְּהוּ
בֵּא וּקְבַל אֶת אוֹרְחֶיךָ
וְהַעֲבִירֵם לְצֶדֶךָ הַשְּׁנִי!**

ה

ארבע שנות ישיבתה של משפחת אלתרמן בקישינוב היו ארבע שנים טובות לעומת כל מה שקדם להן מאז יציאתה באונסה ובבהילות מווארשה, בתחילת המלחמה העולמית. לימודי נתן היו כתיקנם בבית-ספר עברי מעולה. חבריו לכיתה כיבדוהו כמי שמיטיב לכתוב שירים (וכתיבת שירים נחשבה לעניין נכבד) וכמי שמשתתף במישחקים ועומד יפה בכל המיבחנים של מעשי התעמלות, והיו שחיבבוהו במיוחד בגלל טוב-לבו וסלידתו מעוול והלבנת פני הזולת בפרהסיה.¹⁷

יצחק אלתרמן ורעייתו היו עסוקים בעבודה חשובה, כלבבם, וכצורכי פרנסתם, אם בתחום רשת-החינוך העברי ופיתוחו בבסראביה ואם בעזרה לפליטים, שהוסיפו לבוא מברית-המועצות. בסתיו 1921 השתתף יצחק אלתרמן בקונגרס הציוני הי"ב שהתכנס בקארלסבאד (קונגרס שבירך על הצהרת-באלפור, ומאידך גיסא שמע את קינתו של ביאליק על הרס יהדות רוסיה) ולאחר מכן נסע לפראג, כדי לקחת חלק בוועידה למען פליטי ישראל שהתגוללו בהמוניהם בארצות שונות של יבשת-אירופה. המאורע המרכזי בחיי הציבור היהודי של קישינוב היה מסיבת יובל-החמישים של חיים נחמן ביאליק,¹⁸ שאז פירסם יצחק אלתרמן את מאמרו "הוא שיחיה", הוא – משמע חיים נחמן ביאליק. כדבר חסיד נלהב על רבו הנערץ כתב אז אבי נונקה את הדברים הבאים: "מתנה טובה נתן ביאליק לעמו – את שירו. יצירותיו שבפרוזה

¹⁷ סיפר לי ישעיה פוסק (מחבריו של נתן לכיתה) מעשה שהיה בידו: משהגיעה משפחתו לקישינוב – אף הם משפחת פליטים מרוסיה – הוחלט שעליו ללמוד בגימנסיה "מגן-דוד". המורה החליט לבחון את התלמיד החדש, אם מצד ידיעותיו מקומו בכיתה זו, אך משום-מה הקפיד עמו, לכאורה מתוך הכוונה להכשילו, ואף-על-פי ש"מזימה" זו לא הצליחה בידו – הצליח לפגוע בו ולביישו. ישעיהו ישב במקומו נעלב ומדוכא. בהפסקה ניגש אליו נתן, חיבקו והחל לפייסו בדברים, שעל-כל-פנים יהיה טוב, שבעצם ידע להשיב על כל השאלות, אלא רק נתבלבל קצת וכדומה. מאז היו השניים חברים טובים: משנתבגרו נפרדו דרכיהם. גם פוסק למד חקלאות בנאנסי, אבל שם לא נתחדשו יחסי-הרעות ביניהם. משפחת פוסק עלתה לארץ בשנת תרצ"ה והשתקעה בתל-אביב. אבי ישעיהו, הרב הלל פוסק, נודע גם כאיש-ציבור, שדאגתו היתה נתונה במידה מרובה לתקנת עגונות, שבמצבן העגום נתקל עוד ברוסיה ובבסאראביה: בתל-אביב יסד אגודה, שקיבלה על עצמה "לברר עובדות ושאלות-הלכה לטובת בנות ישראל שבעקב הטלטולים וההגירות נתעגנו מבעליהן."

¹⁸ תיאור מפורט של אירוע זה ראה אצל ויניצקי, עמ' 525-526.

פניני-חן הן ב'כתר-תורה' שלנו. עבודת 'הכינס' שלו הכניסה מטמונים לאוצר-התרבות שלנו. ואף-על-פי כן... אם תבואו בקנה-מידה זה לחוג את חג-יובלו של הסופר רב-הפעלים, של ה'ארי שבחבורה', של 'המשורר הלאומי' תמעטו את דמותו ותפגמו ב'כתר-מלכות'. אם לא למעלה מזה. ה'וא' שיחיה... ה'וא' שיחיה יצר ספרים. ספריו מעייני-רפואה הם לנפש עמו הדוויה, אוצרות-טללים לנשמת דורו היבשה והצמוקה. אבל יותר משהו יוצר ספרים הוא יוצר חיים – וזוהי גדולתו. במסתרי נפשנו פינה קטנה ישנה, שם טמונה ישותו של ביאליק הפועלת מחוץ לסף-ההכרה, המחזקת ומעודדת אותנו, המחיייה ומפרה את רוחנו אפילו בשעה שאנו מסיחים את דעתנו ממנו ומספריו. [- -]. חלומות עתידינו, שורש נשמתנו יונקים מן המקור הזה. חיינו וחלומותינו, תקוותינו ועבודותינו דלתתא הם רק בבואה מאלה דלעילא אשר ישא 'הוא שיחיה' בקרבו. כי מפתח התחייה לידיו נמסר.¹⁹

מאליו מובן שנונקה קרא את המאמר הזה וחם לבו למקרא הדברים האלו, שהיו נאמנים עליו, משפט למשפט, אות באות, מלה במלה. הוא ידע שירים רבים של ביאליק בעל-פה, מלותיהם וקצביהם נחרתו בזכרונו, ומשהגיע למשפט אביו: "במסתרי נפשנו פינה קטנה ישנה, שם טמונה ישותו של ביאליק" חש מתוך שמחה כי גם במסתרי נפשו מדובר כאן.

חודשים מספר לאחר אירועי חג-היובל לחיים נחמן ביאליק יצא יצחק אלטרמן למסע ממושך בארצות-אירופה בענייני המוסד שבו שירת ושבו תלויים היו גם עתידו האישי ועתיד משפחתו בזמן הקרוב. בינתיים גמלה ההחלטה לעזוב את הגולה אחת-ולתמיד ולעלות לארץ-ישראל. מקצת חבריו כבר עלו או החלה לארוז את חפציהם לקראת הנדידה האחרונה אל "הארץ המובטחת". אביב החינוך העברי ברומניה ככלל ובבסראביה בפרט היה קצר ומקוטע. כבר בשנת 1922, עם עלייתו לשלטון של יון בראטיאנו, המדינאי הליבראלי הוותיק, שעמד על ערשה של "רומניה הגדולה", ניכרו יותר ויותר סימני הכרעה ומגמתה של ממשלת בוקארשט לקפח זכותם של היהודים להעניק לילדיהם חינוך ברוחם ובשפתם, בידיש או בעברית. רבו והלכו הצווים שהיה בהם כדי "לרמן" בכוח את בתי-הספר הלאומיים של עמי-המיעוטים, כמו שאנו קוראים בדין-וחשבון על "ישיבות הפלינום של הוועד-המרכזי" של "תרבות" בבסראביה, בינואר 1923. נאומי הרב יהודה לב צירלסון בפארלאמנט נגד "גזירות שר-ההשכלה בנוגע לבית-הספר העבריים" נפלו על אוזניים אטומות. מעט-מעט החלו לסלק מורים עבריים ממישרותיהם בטענה, ש"רובם לא הספיק עדיין לרכוש את ידיעת הלשון הרומנית", ותוך כדי כך הופיעה גם "גזירת הבחינות" שקבעה כי "הבחינות בכל הלימודים תהיינה אך ורק ברומנית" גם במקרה שכל "התלמידים קיבלו תורתם בשפה העברית" (כלשון הדו"ח). ייתכן שהורי נתן חשבו עד הנה שעוד יאריכו לשבת זמן-

¹⁹ התבטאות נוספת ליחסו של יצחק אלטרמן אל חיים נחמן ביאליק אנו מוצאים באיגרת ששלח מקייב בי"ד אב תרע"ח [1918] אל המשורר בשם הוועידה השניה של אגודת המורים העברים ברוסיה. שם נאמר בין השאר: "המורה העברי הנלחם על קיומו של בית-הספר העברי החדש ושכלולו הגמור רואה בך את אחד הלוחמים והעסקנים הגדולים והחשובים על שדה החינוך העברי. במנגינות-העזו שבשירתך העמוקה והשקופה עוררת בלבנו את החשק והרצון העז לחדש את צורת חיינו העבריים המקוריים, והשרשת בלבנו את הצמאון הגדול להשתלמות פנימית ולתחייה נפשית. [- -] אנו מביעים לך את רגשי הערצתנו העמוקה ונברך אותך ברעננות-הכוחות ובשפע של יצירה על שדה הספרות העברית לגדולים ולקטנים, ואנו קוראים אליך מרחוק: 'יחי משוררנו הגדול, ח.נ. ביאליק.' על החתום: "בשם נשיאות הוועידה, י. אלטרמן". (העתק המכתב מצוי בארכיון של עיריית תל-אביב).

מה בקישינוב, לטובת מפעלם החינוכי שחידשו בהצלחה כה מרובה, אלא שלנוכח מה שהתרחש ובה גם ב"רומניה הגדולה" חרף כל הבטחות שנתנה לחבר-הלאומים, שוב לא היה ספק כי השעה דוחקת וכי יש להשתמש בשעת-הכושר של פתיחת שערי ארץ-ישראל מחדש ולעלות. התוצאות המאכזבות של המסע הממושך בכרכי אירופה, בפאריס, בלונדון, בקלן שלייד הריין ובווינה, חיזקו את ההחלטה הזאת, שדובר עליה גם בגלויות ששלח יצחק לבני משפחתו שחיכו לו בקישינוב בקוצר-רוח. מאחת הגלויות האלו – עם תמונות לנוקה וללאה'קה – אנו למדים כי נונקה שלח לאב שבדרך שיר והלה משיב לבן, לאמור: "בעונג רב קראתי את שירך האחרון, נחמד הוא, אף כי לא בלי חסרונות". בגלויה אחרת, מספטמבר 1924, מודיע יצחק לרעייתו, "שמחר אצא לפאריז, ואם שם יהיה הכל כשורה ולא יהיו עיכובים, אספיק לשוב לראש-השנה הביתה. בלונדון לא פעלתי כלום ואם גם בפאריז ייגמר באופן כזה, ואני מחכה לכך, צריך יהיה להתחיל תיכף בהכנות לדרך" – לדרך לארץ-ישראל. ואמנם כך היה. יצאו עוד חודשים מספר עד שנסתיימו כל ההכנות גם מבחינת הדאגה למישרה ולפרנסה. בתחילת חודש אפריל 1925 הפליגה משפחת אלתרמן, על חמש נפשותיה, באוניה "אסיה" מזרחה. ערב עלייתם על האוניה בנמל קונסטנצה, "בח' ניסן ה'תרפ"ה", רשם נתן שיר-פרידה מן הגולה בפנקסו החדש – תשורה "למזכרת אהבה ורעות מאת חבריו: פוסק, מרלין, בלצן, גיטניק"; שם השיר "ים" וזו לשונו:

**דְמָמָה, דְמָמָה בְחִלּוּמוֹ
חָרָשׁ לּוֹחֵשׁ לוֹ הַיָּם.
וּמְתַרְפֵּק עַל הַחוֹפִים
וּמְלַטְפֵם פֹּה וְשָׁם.**

**דְמָמָה, דְמָמָה בֵּין-עַרְבִים,
רוּחַ קָרִיר נוֹשֵׁב דָם,
מְרַגֵז רְגַע שְׁנַת הַיָּם
וּמְתַעוֹפֵף שׁוֹב לְרוּם.**

**בְּמַרְחָקִים מְפָרֵשׁ תּוֹעָה
בְּלִי מוֹלְדָת, אִם וּבּוֹל.
מֵה מְחַפֵּשׁ הוּא בְּמַרְחָב
בְּלִי הַקָּצָה, בְּלִי הַגְּבוּל?**

**הַלְבָנָה מְשַׁמֵּם
יְרֵדָה אֵלַי חֶבְיוֹן גַּל.
אֶת אַחוּתָהּ הִיא הַשְּׂאִיכָה
לְשֹׁמֵר עָלַי פּוֹכְבֵי עַל.**

דְמָמָה, דְמָמָה, כָּל הָעוֹלָם

**מְחַרֵשׁ, שׁוֹתֵק, הַכֵּל נֵם.
וּלְבָנוֹת נְשִׁימִים צְפוֹת,
אַחַת פֶּה וְאַחַת נֶשֶׁם.**

דומני, ששיר-ילדות אלגי זה, המפליא מצד עיתויו, מביע הלך-נפש של בדידות של נער כבן ט"ו אל מול עולם שותק, שאין בו שום דבר אנושי, פרט למפרש תועה בים "בלי מולדת, אָם וזבול".

בי"ג בניסן עגנה האוניה בנמל יפו. את חג-הפסח של תרפ"ה עשתה משפחת אלתרמן בתל-אביב, בקרב ידידים משכבר-הימים.

עם עלייתם לארץ-ישראל בשנת 1925 נסתיימה תקופת נדודיהם של יצחק ובלה אלתרמן ובני ביתם – תקופה שארכה כעשר שנים. בצאתם מווארשה בתחילת מלחמת-העולם היה נתן כבן חמש; מכאן ואילך ועד לעלייה לארץ-ישראל, היה נתן בן למשפחת פליטים, שעקרה באונסה וננדה בדרכים-לא-דרכים, ממקום למקום, ממדינה למדינה. ילדותו היתה ילדות של ילד-פליט שחזה מבשרו מוראי דרכים – ברכבות, בעגלות בהליכה ברגל. אין ספק שנ"א זכר ביודעים הרבה פרטים – מראות, שמות, אירועים מילדות זו שהיתה – מבית – אפופת אהבה וחום, ומחוץ – נכר-גולה וטלטולי-דרכים, אלא שמעולם לא גילה דבר וחצי-דבר מזכרונות אלו בצורה אוטו-ביוגרפית בלתי-אמצעית. זה היה הסוד שלו, שהטביע את חותמו על שירתו בימים הבאים.